

Zumriniso Kozimova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"O'zbek va jahon filologiyasi" kafedrasini mudiri, dotsent
E-mail: kzumriniso6263@gmail.com*

O'ZBEK TILI TEATR TERMINOLOGIYASINING MAVZUVIY GURUHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida teatrga oid terminlarning mavzuviy va leksik-semantik guruhlariga ajratib o'rganish hamda uning nazariy asoslari yoritildi. Shuningdek, o'zbek teatr terminlarini tizimli ravishda tadqiq etish zarurligi asoslanib, ularni mavzuviy va semantik mezonlar asosida tasniflandi. Maqolada teatr san'atining tarixiy taraqqiyoti, xususan, qadimgi tomosha san'ati va zamonaviy teatr bosqichlari ajratib ko'rsatildi hamda har bir davrga xos terminologik birliklar tahlil qilindi. Shuningdek, teatr terminlari diaxron va sinxron jihatdan o'rganilib, ularning janr nomlari, shaxs nomlari, sahna jihozlari, jarayonlar va boshqa guruhlariga bo'linishi misollar asosida izohlandi. Qo'g'irchoq teatri va boshqa tomosha turlariga oid terminlarning shakllanishi va qo'llanish xususiyatlari ham alohida ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: termin, leksik-semantik, teatr, tomosha, qo'g'irchoq, dorboz, opera, balet, raqs, grim, bir aktyor teatri.

THEMATIC CLASSIFICATION OF THEATRE TERMINOLOGY IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. This article examines the thematic and lexico-semantic categorisation of theatre terminology within Uzbek linguistics, highlighting its theoretical foundations. Furthermore, it substantiates the necessity of a systematic study of Uzbek theatre terms, classifying them based on thematic and semantic criteria. The article delineates the historical evolution of theatrical arts – specifically contrasting ancient performance arts with modern theatre stages – and provides a detailed analysis of the terminological units' characteristics of each period. Theatre terms are analysed from both diachronic and synchronic

viewpoints, categorised into groups such as genre titles, personal names (anthroponyms), stage equipment, and theatrical processes, accompanied by specific examples. The formation and functional characteristics of terminology related to puppetry and other forms of performance arts are also analysed as distinct areas of study.

Keywords: term, lexico-semantic, theatre, spectacle, puppetry, tightrope walking (dorboz), opera, ballet, dance, make-up, one-actor theatre.

Jahon tilshunosligida soʻzlarni mavzuviiy va leksik-semantik guruhlarga ajratib olib tadqiq qilishning boshlanganligiga koʻp vaqt boʻlgan [1, 65-c]. Avvalgi leksikografik mazmundagi adabiyotlarda soʻzlarni mazmuniiy uyalarga yoki mavzuviiy va leksik-semantik guruhlarga boʻlib olib izohlangan. Shu anʼana keyinchalik oʻzbek tilshunosligida ham oʻz aksini topa boshladi. XX asrning 80–90-yillariga kelib oʻzbek tilshunosligida ham terminlarni va terminologiyani tizim sifatida tadqiq etishga alohida eʼtibor qaratila boshlandi.

Oʻzbek tilidagi nomlar, terminlarni mavzuviiy va leksik-semantik guruhlarga boʻlib oʻrganish borasida ham koʻplab ishlar borki [2, 13-b], bu holat terminlarni mavzuviiy hamda leksik-semantik guruhlarga ajratib oʻrganish usulining ishonchli va samaraliligini tasdiqlaydi. Oʻzbek teatr terminlarining mavzuviiy guruhlarini aniqlab olish, leksik semantik guruhlarini belgilash bilan soha terminlarining semantikasi haqida dastlabki ilmiy xulosalar olinadi.

Teatr sanʼati hamda uning tarmoqlari sanʼat sohasida muhim oʻrin tutadi. Shu sababli sanʼat sohasida teatr sanʼatining turli davrlarda bajaradigan vazifasining turi va ahamiyatiga koʻra bir necha toifalarga boʻlingan. Dastlab, davriylik nuqtai nazaridan teatr sanʼatini 2 ta katta guruhga boʻlib oʻrganish mumkin.

1. XX asrgacha boʻlgan davr (bu davr eramizdan avvalgi davrlardan boshlanib, eramizning XX asrigacha boʻlgan davrlarni oʻz ichiga oladi va bu davr teatr sanʼati “Tomosha sanʼati” atamasi bilan yuritilgan.

2. Zamonaviy teatr san'ati davri (bu davr XX asrning 20-yillaridan boshlab hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi).

Qadimda teatr san'atining ilk ko'rinishlaridan biri bo'lgan tomosha san'ati jamiyatning madaniy, ijtimoiy, axloqiy va badiiy hayotini aks ettirib, zamon, makon va xalq madaniyatidan kelib chiqib o'zgaruvchi va boyib boruvchi san'at turi hisoblangan.

O'zining bajaradigan vazifasi va maqsadiga ko'ra tomosha san'ati quyidagi guruhlariga bo'lingan:

1. Kulgili tomoshalar.
1. Hikoya uslubidagi tomoshalar.
2. Maydon tomoshalari.
3. Dorbozlik tomoshalari.
4. Qo'g'irchoq o'yin tomoshalari.

1. Kulgili tomoshalar qadimda masxara, hazzol, mutoyib, mutoyaba, taqlid, zarofat kabi tushunchalarni o'z ichiga olgan va ular o'z mazmun-mohiyati va vazifasiga ko'ra farqlangan. Bugungi kunda bu tomosha turi qiziqchilik san'ati sifatida ajralib chiqqan bo'lib, faqat teatr san'atining komediya janri ostida xususiylashadi.

2. Hikoya uslubidagi tomosha san'ati ham bajaradigan vazifasi va o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra boshqa turlardan farqlanib, bu san'at egalari sifatida maddohlar, go'yandalar, qissago'ylar, masalgo'ylar, badihago'ylar, laffozlar, voizlarni ko'rsatish mumkin.

3. Maydon tomoshalari ham qadimgi tomosha san'atining keng tarqalgan turi hisoblanib, bu san'at o'z ichiga kamongarlik, zo'rgarlik, tirandozlik, kushtidonlig' kabi tomosha turlarini birlashtirgan.

4. Dorbozlik tomoshalari dastlab ko'cha tomoshasi sifatida yuzaga kelgan va unda rasanboz, afsungar, afsunsoz, la'bafkan, lu'batakboz, muhrabozlik, muqallid, mush'abid, huqqaboz, shu'badaboz, naqshboz, nayrangsoz, bozigarlar faoliyat yuritgan. Bugungi kunda bu tomosha turi ko'cha tomoshalari sifatida ham,

sirk va teatr sahnalarida ham namoyish etiladi. Hozirda bunday san'at ustalarini dorbozlar va ko'zboylog'ich (fokuschi) deb yuritiladi.

5. Qo'g'irchoqbozlik tomoshalari ildizlari ham qadimiy marosim o'yinlariga borib taqaladi. Arxeologik topilmalar shuni ko'rsatadiki, miloddan avvalgi davrlardayoq turli shakldagi haykalchalar va qo'g'irchoqlar diniy marosimlarda, hosildorlikka bag'ishlangan tantanalarda ishlatilgan. Sharq mamlakatlarida, xususan, Hindiston, Xitoy, Eron va Markaziy Osiyo hududlarida qo'g'irchoq o'yinlari qadimdan mavjud bo'lgan. Masalan, Hindistondagi "katputli", Xitoydagi soyali teatrlari, turkiy xalqlardagi "qovurchoq", "kuurchak" (qirg'izcha), "gurjak" (turkmancha), "quirshaq" (qozoqcha), "qorchaq" (uyg'urcha) tomoshalari buni yaqqol isbotlaydi. Aynan o'zbek madaniyati va san'atida ham "qiziqchi" va "masxaraboz" san'ati bilan bir qatorda qo'g'irchoqbozlik xalq madaniyatining ajralmas qismi bo'lib kelgan. "Chodir jamol", "Chodir xayol", "Fonus xayol" nomi bilan mashhur bo'lgan qo'g'irchoq teatri asrlar davomida xalq og'zaki ijodi bilan bog'liq holda shakllangan.

Qo'g'irchoq o'yinlarining turlarini ifodalovchi atov birliklari: qo'l qo'g'irchoqlar, ip qo'g'irchoqlar, soyali qo'g'irchoqlar, chodir jamol.

Qo'g'irchoq teatrining shakllari ko'plab madaniyatlarda turlicha namoyon bo'ladi va ular qo'g'irchoq o'yinlarining turlarini ifodalab, mikroguruhlarini tashkil etadi.

1. Qo'l qo'g'irchoqlar (chodir jamol) – qo'g'irchoqning bosh qismi yog'och yoki matodan tayyorlanib, aktyorning qo'lga kiydiriladi.

2. Ip qo'g'irchoqlar (chodir xayol) – iplar yordamida boshqariladigan, ko'proq dramatik sahnalar ijrosiga moslashgan shakl. Maxsus tortilgan pardalar (chodir) ortida tomosha ko'rsatilgan.

3. Soyali qo'g'irchoqlar (fonus xayol) – XV–XVI asrga oid qo'g'irchoqbozlik turi bo'lib, qo'g'irchoqlar yassi shaklda yog'och yoki charmdan ishlangan va dastcho'plarga o'rnatilgan. Iplarni tortish yordamida boshqarilgan. Bu tomosha turi kechqurun namoyish etilgan hamda qo'g'irchoqlarning ortidan fonus bilan yoritib

turilgan. Pardaga tushirilgan yorug'likda qo'g'irchoqlarning siluetlari ko'rinadi (masalan, turk xalqlaridagi "Karag'oz va Hojibekdash" o'yinlari).

Zamonaviy teatr san'ati XX asr boshlaridan to hozirgi kungacha rivojlanib kelayotgan teatr shakli bo'lib, u ifoda usullariga ko'ra bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi va har bir bosqichning o'z terminologik tizimi mavjud:

1. Modern teatr (Modern Theatre) – XX asr boshlari – 1940-yillarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan hamda uning asosiy yo'nalishlarini ifodalovchi realizm, naturalizm, ekspressionizm terminlar hozirgi kunda ham keng iste'molda.

2. Postmodern teatri tushunchasi 1945–1980-yillarda amalda bo'lgan va uning asosiy xususiyatlarini ifodalovchi dekonstruksiya, intertekstuallik, metateatr, absurd teatr kabi atamalardan keng foydalanilgan.

1980-yillardan – hozirgi kunga qadar Muosir/zamonaviy teatr yo'nalishi va uning tendensiyalarini aks ettiruvchi texnologik teatr, multimedia immersiv teatr, dokumental teatr, immersiya, video, grafika, proyeksiya va virtual texnologiya, interaktivlik, jamoaviy ijod, ijodiy laboratoriya, verbatim, sotsiodrama kabi terminlar amalda qo'llanilmoqda.

Ma'lumki, "borliq inson ongida milliy-mental ko'rinishda gavdalanadi. Milliy tasvirda milliy tuyg'ular, urf-odat va qadriyatlar, mental ruhiyat kabilar tasvirning "ranglari" sifatida namoyon bo'ladi. Ammo ilm-fan, sanoat, ishlab chiqarish sohalarining lisoniy tasvirida milliylikdan ko'ra umuminsoniylik ustuvor. Milliy tasvir asosan tilning umumiste'mol leksikasida o'z ifodasini topsa, terminosistemada milliylikdan ko'ra ko'proq universallik, umuminsoniylik bo'rtib turadi" [3, 28-b].

O'zbek zamonaviy teatr terminlarining struktur va semantik xususiyatlari, qo'llanish ko'lamini asosida bir qancha yirik va mayda mavzuvii guruhlarga ajratish mezonlari ishlab chiqildi. Bunda ushbu soha terminlarini janriy xususiyatlari asosiy o'ringa chiqdi.

1. Janriy mansublik mezoni: muayyan bir janrni tashkil etgan terminlarni bir mavzuvii guruhga birlashtirish.

2. Semantik mansublik mezonlari: terminlarni semantik tarkibidagi umumiy semalari asosida bir mavzuviy guruhga birlashtirish.

Zamonaviy o'zbek teatrini: drama, qo'g'irchoq, musiqali teatr (opera, estrada), balet, pantomima teatrlari kabi janrlarga ajratamiz. Ular uchun umumiy va xususiy bo'lgan terminlar mavjud. Opera, balet, raqs, simfonik orkestr, qo'shiq, vokal, avj, akkord, akapella, garmoniya, imitatsiya, partitura, syuta, polifoniya kabilar musiqali teatrga; xoreograf, raqs, libretto, plastika, baletmeyster balet teatriga; vertep, gapit, kotuma, marionetka, patronka, safil, qo'g'irchoq, qo'g'irchoqboz kabilar qo'g'irchoqbozlik teatriga xos terminlar hisoblanadi.

Musiqali, xususan opera, balet, estrada terminlari drama va qo'g'irchoqbozlik terminlariga nisbatan birmuncha abstraklashgan. Qo'g'irchoqbozlik teatri terminlari ma'lum doiradagina qo'llanilib, aniqlikka ega. Musiqiy teatr terminlari esa raqs, qo'shiqchilik san'atining uzviy qismi bo'lganligi sababli umumiylik kasb etadi, shuningdek, mavhumlashishiga ham sabab bo'ladi.

Mazkur mavzuviy guruhlariga tegishli terminlar til sinxroniyasi, ya'ni zamonaviylik nuqtai nazaridan, yana quyidagi kichik mavzuviy guruhlariga birlashadi:

Diaxron xarakterli terminlar (eskirgan): hazzol, mutoyib, mutoyaba, taqlid, zarofat maddohlar, go'yandalar, qissago'ylar, masalgo'ylar, badihago'ylar, laffozlar, voizlar, zo'rgarlik, tirandozlik, kushtidonlig', afsungar, afsunsoz, afsonaguzor, afsonapardoz, la'bfakan, lu'batakboz, muhrabozlik, muqallid, mush'abid, huqqaboz, shu'badaboz, naqshboz, nayrangsoz, bozigar, arusak, lu'bat, lu'batboz, qovurchoqchi, fonus xayol, chodar, bismil, mehtar, korfarmon, ko'chagar, risola.

Quyida ularning eski o'zbek tilida qo'llanish holatlariga misollar keltiramiz:

Afsonaguzor – Tujjori sayohatshior, aqolim va buldon holidin xabardor, ajoyibdin afsonaguzor va g'aroyibdin nodira guftor; Afsonapardoz – Yana dag'i rasoilg'a qalam suribmen va makotibg'a raqam uribmenki, forsiy sehrsozlar va pahlaviy afsonapardozlar ham anda avroq orasta va ajzo pirosta qilibdurlar;

Naqshboz – Ham oxir bo'ldi naqshbozi,
Ne mushkil hiyla bo'lsa chorasoz [4, 347-b];
Hazzol – Mavlono Burundiq – nadimvash va hazzol kishi ermish... ;
Huqqaboz – Ne qilg'ay necha jo'giyi sehrsoz,
Biri muhraduzdu biri huqqaboz [5, 271-b];
Mutoyib – Mavlono Abdurazzoq... rangining humrati bor uchun mutoyiblari
ani “surx qalb” derlar [6, 164-b];

Mutoyaba – Mutoyabaki, boisi inbisot bo'lg'ay, xushturki, mujibi farah va
nishot bo'lg'ay [7, 106-b];

Maddoh – Mavlono Xurramiy... aning maddohlig'ida til ojiz va aql qosirdur;

Masalgo'y – Mavlono Tusiy... masalgo'y va g'azalgo'y erdi [8, 93–92-b];

Muhraboz – Muhrabozliq tasbihin evurmak va uzunroq namozdin g'arazi el
ko'rmak;

Muqallid – Fasaqa xaylida muqallideki, g'arazi el kulgusidur, go'yo fohishai
qahbaning ko'rganni ko'rguzgan ko'zgusidur [9, 42–106-b].

Qo'g'irchoq o'yini tomoshalari uchun xos bo'lgan arusak, lu'bat, lu'batboz,
qovurchoqchi, fonus xayol, chodar, bismil, mehtar, korfarmon, ko'chagar, risola
kabi terminlar bu o'yin tomoshalarining muhim jihatlarni ifodalaydi hamda
ularning maqsadi, o'zaro aloqasi, shuningdek, tomosha jarayonida ahamiyatga ega
bo'lgan elementlarini tushunishga yordam beradi.

Ko'rib turganimizdek, qo'g'irchoq o'yinidan boshqa tomosha turlarida
ko'rsatilgan tushuncha va terminlar tomosha turi va shu san'at turi bilan
shug'ullanuvchi shaxsni bildirgan. Tomosha nomlariga -boz, -soz, -gar, -chi shaxs
oti yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasalgan terminlar ham, yasovchi
qo'shimchalarsiz – tomosha nomlarining o'zi ham shaxsni bildirib kelgan terminlar
ham mavjud bo'lgan (masxara – ham tomosha turini, ham uni ijro etuvchi shaxsni
bildirgan. Yusuf masxara, Ismoil masxara kabi). Mazkur tomoshalarni tashkil
etilishi uchun xos bo'lgan asboblari, jihozlar umumiylik kasb etib, adabiyot,
san'atning boshqa bir qancha turlari, sport sohalari uchun xususiyligini hisoblanadi.

Qo'g'irchoq o'yini tomoshalarida arusak, lu'bat, qo'g'irchoq, qovurchoq, qurchaq – tomosha uchun asos bo'lgan predmet, ya'ni aynan qo'g'irchoq; lu'batboz, qovurchoqchi, qo'g'irchoqboz – qo'g'irchoqlar yordamida tomosha ko'rsatuvchi aktyor; chodir xayol, fonus xayol, chodir jamol – qo'g'irchoq o'yin turlari; chodar, chodir, safil – tomosha ko'rsatish uchun jihoz turi; bismil – odatga ko'ra, qo'g'irchoq yasalgandan keyin bo'yni pichoq bilan kesib qo'yilgan va u “bismil” deb atalgan. Bu bo'yni kesilmagan qo'g'irchoq narigi dunyoda jon talab qiladi, degan diniy aqidadan kelib chiqqan.

Bu tomosha turlari uchun umumiy bo'lgan termin va tushanchalar ham mavjud bo'lgan:

Korfarmon, mehtar, ko'chagar – tushunchalari barcha tomosha turlari uchun umumiy bo'lib, XIX asrda o'zbek an'anaviy teatrining rahbari, boshqaruvchisi bo'lgan. Buxoro xonligida “g'olibboshi” deb ham yuritilgan. Ular yetakchi aktyor ham bo'lganlar. Ular tomosha rejasini tuzganligi, kerakli asbob-anjomlarni hozirlaganligi hamda aktyorlarni rollar uchun tanlaganligini nazarda tutsak, bugungi kundagi teatr rejissyorlari vazifasini bajarganliklarini bilishimiz mumkin bo'ladi.

Sahna, ko'shk, maydon, saylgoh, bazmgoh – barcha tomosha turlari o'tkaziladigan joy nomlarini bildirgan.

Sinxron xarakterli teatr terminlari (zamonaviy xarakterdagi teatr terminlari): opera, balet, raqs, simfonik orkestr, qo'shiq, vokal, avj, akkord, akapella, garmoniya, imitatsiya, partitura, syuta, polifoniya, xoreograf, raqs, libretto, plastika, baletmeyster, vertep, gapit, koturna, marionetka, patronka kabi.

Albatta, terminlarni mavzuviy guruhlarga ajratib o'rganishdan maqsad lingvistik umumlashmalar chiqarishdir. Shu jihatdan qaraganda, teatr terminlarini semantik jihatdan quyidagi mavzuviy guruhlarga ajratishimiz mumkin:

1. Janr nomlari: drama, melodrama, tragediya, komediya, inssenirovka, bir pardali pyesa.
2. Teatr qahramonlari nomi: Bichaxon, Kachal polvon, Petrushka.

3. Teatr asboblari va jihozlari nomi: chodar, qo'g'irchoq, safil, aerograf, butaforiya, kulis, lonja, loja, paduga, parda, planshet, portal, portik, rampa, rekvizit, sahna kolosnigi. Shuningdek, afisha, bilet, dastur, programma, ssenariyni ham shu guruhga kiritishimiz mumkin.

4. Teatrda tegishli o'rin-joy nomlari: ko'shk, vestibul, balkon, bazmogh, sayilgoh, avanloja, avanssena, amfiteatr, arena, yarus, pavilyon, benuar, aryerssena, balagan, balkon, bel-etaj, parter.

5. Shaxs nomlari: butafor, aktyor, adabiy emakdosh, administrator, suflyor, lu'batboz, qovurchoqchi, huqqaboz, shu'badaboz, mushu'bid, muhraboz, afsungar, bozigar, hazzol, mehtar, korformon, korifey, antreprenyor, baletmeyster, aktrisa, gastrolyor, suflyor, kastyumer.

6. Aktyorlarning rollari ijrosiga ko'ra nomi: epizotik qahramon, personaj, amplua, antiqahramon, dublyor, ikkinchi darajali ishtirok etuvchi shaxs, premyer, partnyor, rezonyor, injenyu, solist.

7. Jarayon nomlari: vernisaj, grim, debyut, akt, aktualizatsiya, aksent, andante, apach, gastrol, peripetiya, improvizatsiya, kaskad.

8. Spektakldagi vaqtni ifodalovchi nomlar: divertisment, avj, final, xotima, antrakt, apofeoz, prolog.

9. Aktyor xatti-harakati, holatini ifodalovchi atov birliklar: deksiya, mimika, adajio, aktyor plastikasi, mizanssena, repetitsiya, tryuk, grotesk, jest, deklomatsiya, buffonada.

10. Kimga mo'ljallanganligiga ko'ra: bolalar teatri, kattalar teatri, ayollar qiziqchiligi, yosh tomoshabinlar teatri.

11. Ijrosiga ko'ra: bir aktyor teatri, monodrama, dialogik, prologik, epilogik.

Ko'rinadiki, teatr terminlari maqsadi, vazifasi, zamonaviylik nuqtai nazaridan hamda semantik jihatdan bir nechta guruhga bo'linadi.

Tahlil natijalaridan ko'rinib turibdiki, teatr terminlari tilning leksik tizimida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, mazkur tizim terminlari o'zaro umumiy-xususiylik, tur-jins munosabatida bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, teatr terminlari

ham boshqa soha terminlari kabi keng qamrovliligi sababli san'at sohasida qo'llaniladigan terminlarni ko'p hollarda boshqa sohaviy leksika, shuningdek, umumiste'mol birliklardan qat'iy chegaralashda qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bu esa tizimda ham qo'llanadigan umumiste'mol va boshqa sohaviy terminlarni teatr terminlari sifatida talqin qilish va leksikografik tavsifini berishda chuqur lingvistik bilim bilan bir qatorda teatr sohasidan ham xabardor bo'lishi lozimligin taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Новоселова Т. Об изучении тематических групп лексики // Русский язык в школе, 1972. – №1. – С. 60.
2. Ne'matova Yu. Namangan viloyati oykonimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi: Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2018. – B. 13.
3. Valiyev T. O'zbek tili yo'lsozlik terminlarining struktur-semantik xususiyatlari va leksikografik talqini: Filol. fan. bo'yicha fals. dokt. ... diss. – Samarqand, 2018. – B. 28.
4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Саодди Искандарий. 20 томлик. 11-том. – Тошкент: Фан, 1993. – 300 б.
5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Мажолис ун-нафоис. 20 томлик. 13-том. – Тошкент: Фан, 1997. – 400 б.
6. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Маҳбуб ул-қулуб. 20 томлик. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998. – 260 б.
7. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Фарҳод ва Ширин. 20 томлик. 8-том. – Тошкент: Фан, 1991. – 380 б.